

УДК 32

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.36.31>

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ: ІНСТРУМЕНТИ КОНСТРУЮВАННЯ ДИСКУРСУ «ЖЕРТВИ» В СУЧАСНІЙ ПОЛЬЩІ

Яна Сичова

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

У статті розглянуто сутність політики пам'яті (комеморативної політики) як складової частини політики ідентичності на прикладі сучасної Польщі та діяльності її правлячої партії. З'ясовано, що в умовах глобалізації та її ризиків і викликів для національної держави актуалізуються діяльність та підтримка правоконсервативних політичних партій, одним із пріоритетних завдань яких є збереження ідентичності національних спільнот, зокрема в контексті колективної (національної) пам'яті.

Визначено, що внаслідок складної історії ХХ століття спостерігається надлишкове звернення до історичного минулого, що призводить до формування «меморіальної індустрії» (А. Ассман) та, як наслідок, інструменталізації пам'яті й політизації історії. Підкреслено особливості сучасної «меморіальної індустрії», зокрема домінування в загальнонаціональному дискурсі негативних подій та апелювання до пам'яті жертв (на противагу пам'яті про злочинців), що призводить до посилення явища віктимізації (від англ. victim – жертва), а також самовіктимізації національних спільнот.

Обгрунтовано, що одним із найбільш ефективних механізмів політики пам'яті є розмежування національних спільнот на рівні «Ми – Вони» з фокусом на позитивній самопрезентації та одночасному пошуку «винних/злочинців/ворогів» поза межами групи. Доведено, що консервативна політика пам'яті, притаманна етнічним культурним націям (Польща), часто ґрунтується на використанні дискурсу «жертви», який нерідко призводить до суперечностей і конфліктів у відносинах з іншими державами та національними спільнотами.

З'ясовано політичний ландшафт у сучасній Польщі, репрезентованій правлячою правоконсервативною партією «Prawo i Sprawiedliwość» (PiS). Визначено ключові політичні візії та орієнтації партії, зокрема в контексті ідентичності та національної пам'яті. Запропоновано та проаналізовано низку інструментів формування та реалізації політики пам'яті. Доведено, що запропоновані інструменти є засобом конструювання дискурсу «жертви» у сучасній Польщі. Продемонстровано роль владних дискурсивних практик у реалізації політики ідентичності та колективної пам'яті.

Ключові слова: політика ідентичності, політика пам'яті, «меморіальна індустрія», правий консерватизм, національна держава, дискурс «жертви», «Prawo i Sprawiedliwość» (PiS).

В умовах глобалізованого світу, який актуалізує питання подальшої долі національних держав, спостерігається підйом правоконсервативних політичних сил, зокрема в Центральній-Східній Європі. Одним із пріоритетних напрямків діяльності правоконсервативних партій є політика ідентичності – сукупність засобів, спрямованих на формування відчуття унікальності певної національної спільноти. З-поміж механізмів розмежування на рівні «Ми – Вони» особливого значення набуває феномен колективної пам'яті, що передбачає формування та реалізацію політики пам'яті, яка спирається на комплекс міфів, традицій, вірувань та уявлень про минуле, що поділяються певною нацією. Будучи невід'ємним атрибутом консервативних суспільств (етнічних націй), політика пам'яті являє собою комплекс інструментів, що мають на меті догматизацію конкретної інтерпретації минулого. Складна історія ХХ століття призвела до надлишкового звернення до подій минулого

та, як наслідок, політизації історії. Одним із найбільш ефективних засобів політики пам'яті став дискурс «жертви», який нерідко призводить до конфліктів між державами. Сучасна польська держава, репрезентована правоконсервативною правлячою партією «Prawo i Sprawiedliwość» (PiS), є класичним прикладом реалізації консервативної політики пам'яті з її вимогою визнання статусу «жертви» польської держави та народу.

Політичний, а також історико-культурний аспект феномена «жертви» та притаманний їй специфічний дискурс, у своїй праці «Нове невдоволення меморіальною культурою» [1] досліджує німецький історик А. Ассман. Виходячи із соціального конструктивізму, автор стверджує, що колективна пам'ять є штучним конструктом. Оскільки будь-яка національна спільнота прагне до позитивної самопрезентації, завданням урядів є реалізація політики пам'яті, метою якої, згідно з Ф. Ніцше, є «відчуття гордості» [1; с. 162].

Специфікою комеморативної політики є її вибірковий характер, тобто селекція тих подій, дат та імен, які та чи інша національна спільнота вважає важливими маркерами для розуміння власної історії та ідентичності. Процес надлишкового звернення до колективної пам'яті, на думку А. Ассман, створює підґрунтя для формування «меморіальної індустрії», де комеморативні практики мають здебільшого політичний характер. «Меморіальна індустрія», за А. Ассман, характеризується, по-перше, перевагою в загальному наративі негативних подій і, по-друге, домінуванням пам'яті про жертв, а не злочинців [1, с. 154]. З огляду на це «меморіальна індустрія» призводить до конструювання й панування дискурсу «жертви», що передбачає вимогу визнання власного статусу з боку Іншого, якого часто вважають винуватцем тих чи інших подій. Оскільки статус «жертви» є вигідним, «меморіальна індустрія» призводить до конкуренції «жертв». Так, коли група претендує на визнання її як «жертви», часто йдеться про певні економічні привілеї та політичний вплив.

В одному з інтерв'ю А. Ассман зазначає, що в умовах сучасного світу «важливе зрушення в логіці спогадів проявляється в тому, що великого значення почали надавати не тільки героїчним вчинкам, а й індивідуальним стражданням» [2]. З огляду на це спостерігається перехід від героїзації до віктимізації (від англ. victim – жертва), причому образ «жертви» часто носить інструментальний характер: так, із метою відвернення уваги від власних злочинів спільнота, натомість, акцентує на своїх стражданнях (те, що А. Ассман називає самовіктимізацією).

Інструментами конструювання травми, за А. Ассман, є музейні експозиції та шкільні підручники, які «з великим пієтетом відображають жертвну історію» [1, с. 158]. Специфіка музеїв, присвячених історичному минулому, полягає в обов'язковій демонстрації опору насиллю, що є необхідним атрибутом героїзму нації. Відповідно, дискурс «жертви» вибудовується навколо «ворога», дії якого інтерпретуються як злочинні.

У книзі «Нове невдоволення меморіальною культурою» А. Ассман наводить приклади націй-жертв, до яких вона зараховує Польщу як «націю з довгою жертвною історією» [1, с. 158]. З огляду на це слід звернутися до випадку Польщі в контексті конструювання дискурсу «жертви» як складової частини політики пам'яті, а отже, й ідентичності.

На останніх президентських виборах у Польщі (2020) перемогу здобув чинний президент, кандидат від правоконсервативної партії «Prawo i Sprawiedliwość» (PiS), А. Дуда. У результаті парламентських виборів (2019) «PiS» отримала абсолютну більшість у нижній (Сейм) палаті парламенту, тоді як у верхній палаті (Сенат) перемогу здобула опозиція.

За шість років (з 2015) правління «PiS» було позначене декількома скандальними рішеннями, серед яких: 1) спроба криміналізувати аборти; 2) намір здійснити судову реформу, проєкт якої суперечив принципу незалежності судової гілки влади; 3) намагання узяти під свій контроль державні ЗМІ; 4) прийняття законів про заборону звинувачення

польської держави та народу в контексті їхньої участі в Голокості та про криміналізацію «пропаганди» націоналістичної ідеології ОУН-УПА; 5) відмова Польщі, усупереч розподіленим квотам ЄС, приймати біженців.

У контексті політики пам'яті дискурс правлячої партії фокусується на позиції Польщі як «жертви», зокрема, з боку: 1) нацизму; 2) комунізму; 3) українського націоналізму. Для унаочнення цього твердження пропонуємо звернутися до визначення інструментів конструювання політики пам'яті й, відповідно, дискурсу «жертви» у сучасній Польщі. Серед них виділяємо:

1) *створення спеціалізованих установ*. По-перше, створення Інституту національної пам'яті (1998) із метою дослідження збитків, завданих польській державі та народу під час та після Другої світової війни (наслідки нацизму та комунізму) [3]. Завдання Інституту охоплюють: вивчення та контроль архівів періоду Польської народної республіки; участь у процесі люстрації осіб, діяльність яких пов'язана з комуністичним періодом; розслідування нацистських і комуністичних злочинів; пошук невідомих поховань жертв комуністичного терору; дослідження діяльності німецьких концтаборів тощо. По-друге, створення польських музеїв, присвячених історичним травмам. Наприклад, Музей Варшавського повстання, Музей Другої світової війни (Гданськ), Музей євреїв Польщі та ін. Метою створення подібних установ є популяризація дискурсу «жертви» польської держави та народу. У програмі «PiS» (2014) наведено приклад Музею проклятих солдатів (Остроленка) – борців антикомуністичного підпілля, які позиціонуються як жертви та мученики заради свободи та незалежності Польщі, тоді як СРСР визначається як агресор, що здійснював «комуністичне поневолення» [4];

2) *створення календаря національних свят*. Національні свята в сучасній Польщі ілюструють значення історичного минулого, зокрема й колективних травм. Так, 1 березня Польща відзначає День проклятих солдатів – бійців антикомуністичного підпілля; 13 квітня – День пам'яті жертв Катині (масовий розстріл органами НКВС полонених польських офіцерів у 1940 році); 28 червня – Національний день пам'яті Познанського червня 1956 року (антикомуністичні протести в Познані); 1 серпня – День пам'яті Варшавського повстання (проти Третього Рейху в 1944 році); 11 листопада – Національне свято незалежності (здобуття незалежності Польщі від Росії, Австрії та Пруссії в 1918 році). Цікаво, що з приходом до влади у 2015 році «PiS» скасувала святкування 9 травня, який востаннє відзначався в Польщі у 2014. Це, на нашу думку, значною мірою ілюструє ставлення Польщі до комуністичної доби [5];

3) *створення пантеону національних героїв та їхня комеморація*. Національними героями в Польщі прийнято вважати, зокрема, А. Міцкевича (національний поет, який у своїй творчості називав Польщу «Христом Європи», що загинув за чужі гріхи; як наслідок – у Польщі широко розвинувся месіанізм, тобто ідея порятунку інших народів шляхом страждань і самопожертви Польщі як центру католицизму) [6]; Т. Костюшка (керівник національно-визвольного повстання проти Пруссії та Росії 1794 року); Й. Пілсудського (перший голова відновленої польської держави, створеної 1918 року); Івана Павла II (16 жовтня – День пам'яті Івана Павла II в Польщі). Варто відзначити неоднозначність трактування з боку «PiS» постаті Л. Валенси – лідера профспілкового антикомуністичного руху «Солідарність», президента Польщі (1990-1995 рр), про що йтиметься нижче;

4) *ухвалення законів, спрямованих на догматизацію конкретної інтерпретації минулого*. Наприклад: 1) Закон про заборону пропаганди комунізму та інших тоталітарних режимів [7], що передбачає декомунізацію. Росія висловила занепокоєння щодо прийняття цього закону, оскільки він, на думку російських представників, «ображає пам'ять 600 тисяч

солдатів Червоної Армії», що боролися за звільнення Польщі під час Другої світової війни; 2) Закон про інститут національної пам'яті [8], що передбачає, по-перше, заборону звинувачення польської держави та польського народу в контексті їхньої участі в Голокості (до прикладу, заборону словосполучення «польські концтабори») і, по-друге, заборону пропаганди українського націоналізму (ОУН-УПА), дії представників якого, зокрема на Волині, правлячою партією інтерпретуються як геноцид польського народу [4];

4) *контроль над системою освіти*. По-перше, «PiS» запровадила «патріотичне виховання» у школах шляхом перегляду шкільної програми, основою якої відтепер є історія, польська література та мова [9]. По-друге, безпосередню участь у формуванні польських шкільних підручників братиме Інститут національної пам'яті. Відповідно, інтерпретація минулого перебуває в руках правлячої партії. «Свобода» Польщі, на думку «PiS», датується не 1989 роком (демонтаж соціалізму, перемога на виборах «Солідарності» на чолі з Л. Валенсою), а приходом до влади «PiS», що ознаменувався «відновленням суверенітету Польщі». По-третє, правляча партія підтримує статус шкіл як популяризаторів місць національної пам'яті, зокрема шляхом поїздок та екскурсій в історичні музеї, які мають бути безкоштовними для школярів і студентів. Крім цього, у програмі «PiS» згадано Львів і Вільнюс як «історичні місця Речі Посполитої, що лишаються за межами наших нинішніх кордонів» [10];

5) *створення медіапродуктів на історичну тематику*. У цьому сенсі йдеться про історичні фільми, наприклад, неоднозначний фільм «Волинь» польського режисера В. Смажовського. У ньому зображено події на Волині 1943 року як геноцид польського населення з боку українських націоналістів [11]. Крім цього, наразі в Польщі масово створюються та популяризуються інтернет-портали, присвячені історичній тематиці, наприклад, польський портал про табори смерті, створені Третім Рейхом [12];

6) *вимога репарацій і реституції*. Прикладом є вимога польської влади до Німеччини виплатити Польщі 900 млрд доларів компенсації за наслідки Другої світової війни [13].

7) *захист історичних пам'ятників і пам'яток*. Правляча партія має на меті відновити відповідальність держави за охорону та фінансування історичних пам'ятників, зокрема на східному кордоні (з Україною, Литвою та Білоруссю);

8) *критика опонентів – представників старого режиму*. Тут доцільно згадати критику особистості Л. Валенси, якого представники «PiS» називають комуністичним агентом, який дозволив представникам комуністичної еліти unikнути покарання після 1989 року [14]. Іншим суб'єктом критики є Д. Туск – прем'єр-міністр Польщі (2007–2014), під час урядування якого відбулася Смоленська авіокатастрофа, жертвами якої стали 96 польських політиків, зокрема президент Л. Качинський. «PiS» звинувачує Д. Туска в тому, що його уряд передав розслідування Росії, отже, він «морально відповідальний» за аварію, яку в Польщі називають вбивством [10];

9) *ідеалізація режиму Л. Качинського*. «PiS» стверджує, що справжнім засновником «Солідарності» був не Л. Валенса, а Л. Качинський. Портрети экс-президента висять в історичних музеях Польщі. Він є польським національним героєм, який став жертвою змови, унаслідок чого трагічно загинув [15];

10) *конфліктні відносини з іншими державами на ґрунті історичного минулого*. Прикладом є конфлікт з Україною навколо Волинської трагедії, яку в Польщі називають Rzeź wołyńska (Волинська різанина), та інтерпретації постаті С. Бандери. Так, голова МЗС Польщі у 2015–2018 рр. В. Вашиковський зазначав, що зі С. Бандерою Україна не має шансів вступити до ЄС, оскільки Польща використовує своє право вето [16].

Таким чином, із метою інтеграції національної спільноти навколо загального історичного наративу одним із ключових векторів діяльності польської правлячої партії «Prawo

і Sprawiedliwość» є формування та реалізація політики пам'яті як складової частини політики ідентичності. У випадку етнічних націй, якою є польська, консервативна політика пам'яті нерідко призводить до політизації історії, її перетворення на інструмент панування та легітимації владних кіл, а також політичних маніпуляцій із минулим. Запропоновані інструменти конструювання національної пам'яті передусім базуються на дискурсивному висловлюванні владного характеру, що у випадку Польщі здебільшого постає як дискурс «жертви». Відповідний дискурс знаходить свій вияв у створенні музеїв, впровадженні відповідної шкільної програми, написанні підручників з історії, відзначенні національних свят тощо. Засоби, які використовує правоконсервативний польський уряд, в умовах глобалізації мають на метігуртування нації навколо спільних – консервативних – тем і цінностей, а саме: держави-нації, національної спільноти, території, перегляду минулого та фіксування його травм у теперішньому.

Список використаної літератури

1. Ассман А. Новое недовольство мемориальной культурой. URL : https://www.goethe.de/resources/files/pdf97/fragment_aleida_assmann_novoe_nedovolstvo_memorialnoi_kulturoi_ru_c_nlo2.pdf.
2. Культура памяти в Германии. Что такое память? Интервью с Алейдой Ассман. URL : <https://www.goethe.de/ins/lv/ru/kul/sup/eri/ate/20809570.html>.
3. Інституційні механізми реалізації політики пам'яті в Україні та Республіці Польща. URL : http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&Z21ID=&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Pps_2013_10_22.pdf.
4. Dokumenty oraz pliki. URL : <http://pis.org.pl/dokumenty>.
5. Public holidays in Poland. URL : https://en.wikipedia.org/wiki/Public_holidays_in_Poland.
6. Classic Polish Epic Finally Available in English in its Entirety. URL : <https://culture.pl/en/article/classic-polish-epic-finally-available-in-english-in-its-entirety>.
7. Poland adopts new anti-communist law. URL : <https://www.wsws.org/en/articles/2016/05/14/pola-m14.html>.
8. Poland : the law on the institute of national remembrance contravenes the right to freedom of expression. URL : <https://www.amnesty.org/en/documents/eur37/7858/2018/en>.
9. Teaching the nation. History and nationalism in the Polish school history education. URL : https://www.researchgate.net/publication/290574582_Teaching_the_nation_History_and_nationalism_in_the_Polish_school_history_education.
10. How PiS re-interprets Polish history. URL : <https://www.politykainsight.pl/en/politics/politicsofmemory/1668996,1,how-pis-re-interprets-polish-history.read>.
11. «Вольнь» – польский фильм о «геноциде». URL : https://www.bbc.com/ukrainian/ukraine_in_russian/2016/10/161009_ru_s_wolyn_volynia_film.
12. Truth about camps. URL : www.truthaboutcamps.eu.
13. Польша хочет триллион: почему Варшава требует от Германии репарации за Вторую мировую. URL : https://baltnews.lv/riga_news/20190408/1022899845/polsha-hochet-milliard-pochemu-varshava-trebuot-ot-germanii-reparacii-za-vtoruyu-mirovuyu.html.
14. Poland's right-wing government is rewriting history with itself as hero. URL : https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2018/02/27/polands-right-wing-government-is-rewriting-history-with-itself-as-hero/?utm_term=.5f6d068f72a2.
15. Poland continues purging history books to the beat of PiS drum. URL : <https://www.euractiv.com/section/freedom-of-thought/news/poland-continues-purging-history-books-and-politics-to-the-beat-of-pis-drum/>.
16. Глава МИД Польши: с Бандерой Украина не войдет в Европу. URL : <https://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2017/07/4/7068020/>.

THE POLITICS OF MEMORY: TOOLS OF CONSTRUCTION OF “VICTIM” DISCOURSE IN MODERN POLAND

Yana Sychova

Ivan Franko National University of Lviv,

Faculty of Philosophy, Department of Theory and History of Political Science

Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine

The article considers the essence of the politics of memory (commemorative politics) as a component of identity politics on the example of modern Poland and the activities of its ruling party. It was found that in the context of globalization and its risks and challenges for the nation state, the activities and support of right-wing conservative political parties, one of the priorities of which is to preserve the identity of national communities, in particular in the context of collective (national) memory, are relevant.

It is determined that due to the complex history of the XX century there is an excessive appeal to the historical past, which leads to the formation of the ‘memorial industry’ (A. Assman) and, as a consequence, the instrumentalization of memory and politicization of history. The peculiarities of the modern ‘memorial industry’ are emphasized, in particular the dominance of negative events in the national discourse and appeal to the memory of victims (as opposed to the memory of perpetrators), which leads to an increase in the phenomenon of victimization and self-victimization of national communities.

It is argued that one of the most effective mechanisms of politics of memory is the delimitation of national communities at the ‘We-They’ level with a focus on positive self-presentation and the simultaneous search for ‘culprits/perpetrators/enemies’ outside the group. It has been proven that the conservative politics of memory inherent in ethnic cultural nations (Poland) is often based on the use of the ‘victim’ discourse, which often leads to contradictions and conflicts in relations with other states and national communities.

The political landscape in modern Poland, represented by the ruling right-wing conservative party ‘Prawo i Sprawiedliwość’ (PiS), has been clarified. The key political visions and orientations of the party have been identified, in particular in the context of identity and national memory. A number of tools for the formation and implementation of politics of memory have been proposed and analyzed. It is proved that the proposed tools are a means of constructing the ‘victim’ discourse in modern Poland. The role of authoritarian discursive practices in the implementation of the politics of identity and collective memory is demonstrated.

Key words: identity politics, politics of memory, ‘memorial industry’, right-wing conservatism, national state, ‘victim’ discourse, ‘Prawo i Sprawiedliwość’ (PiS).